

Л. Летнянчин, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права
України Національної юридичної академії
України імені Ярослава Мудрого

Загальна декларація прав людини та проблеми юридичних обов'язків людини і громадянина

Загальна декларація прав людини 1948 р. увійшла в історію як міжнародний політико-правовий документ, який уперше системно сформулював основи сучасного демократичного правового статусу людини, втіливши при цьому, по-перше, ідею єдності прав і обов'язків людини і громадянина, по-друге, закріпивши загальну можливість лише правомірних обмежень прав людини, і по-третє, визначивши критерії або вимоги, яким повинні відповідати обов'язки людини та інші обмеження прав і свобод при їх формулюванні національними конституціями і законодавствами. Так, згідно зі ст. 29 Декларації, *«кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві»*.

Не є таємницею, що генераторами ідей, які було матеріалізовано в Загальній декларації, були інтелектуали західної демократії. Тому Декларація в цілому та ч. 2 ст. 29 зокрема втілила ліберальний індивідуалістичний (західний) підхід до співвідношення прав і свобод людини з її обов'язками — за першими цілком слушно і засадничо виправдано визнано пріоритет, верховенство, панування, домінування.

У свою чергу, людина має обов'язки, але не перед будь-яким суспільством, а саме перед тим, у якому забезпечується всебічний, вільний і повний розвиток її особистості, тобто демократичним, правовим суспільством. Адже, як влучно зазначає П. М. Рабінович, в антиправовому, антигуманному, недемократичному суспільстві, яке пригнічує і принижує людину, гальмує її розвиток, навряд чи можна вимагати від неї схвального ставлення до нього, виконання нею усіх її соціаль-

них, а тим більше юридичних обов'язків¹. Таким чином, категорія демократичне суспільство стає головним критерієм або вимогою до правового визначення юридичних, і особливо, конституційних обов'язків людини і громадянина.

Постає запитання, а які ж основні обов'язки людини властиві демократичному суспільству. Не менш важливим буде і визначення чинників, що вплинули на кількість та зміст обов'язків у такому демократичному суспільстві. Адже саме вони дозволяють пояснити логіку розробників Декларації при формулюванні положень щодо обов'язків та інших обмежень прав і свобод людини, визначити адекватність втілення цих настанов у національних конституціях і окреслити перспективи щодо прийняття Декларації обов'язків та відповідальності, проект якої розроблений за ініціативою ЮНЕСКО ще у 1998 р. у Венеції і переданий на ратифікацію в ООН.

Досвід країн розвинутої демократії, які по праву вважаються правовими, засвідчує незначну кількість обов'язків людини, закріплених на конституційному рівні. Як правило, це обов'язок поважати права і свободи інших людей, сплачувати податки і військовий обов'язок (якщо армія непрофесійна). Але ці обов'язки, як показує практика, дозволяють і ефективно функціонувати державному механізму, і повноцінно розвиватися громадянському суспільству та забезпечувати високий рівень соціальних стандартів особи. Тому незначна кількість конституційних обов'язків та різного роду обмежень, на наш погляд, якраз і є характерною ознакою правової державності². Які ж чинники вплинули на конституційне закріплення малої кількості обов'язків людини в цих країнах?

По-перше, це високий рівень правової культури і правосвідомості, почуття правового обов'язку і відповідальності, який вироблявся і утверджувався століттями і становить вже складову ментальності народів цих країн. Спостерігається цікава закономірність: чим вищий рівень правової культури народу, чим популярніша ідея законслухняності, тим менше дрібних бюрократичних приписів приймається

¹ Рабінович П. М. Права і свободи людини в умовах зміцнення та розвитку державності України (конституційні засади) // Конституційно-правові засади становлення української державності / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін.; За ред. акад. НАН України В. Я. Тація, акад. АПРН України Ю. М. Тодики. – Х., 2003. – С. 110.

² Див.: Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики: Монографія. – Х., 2006. – С. 90–120.

у країні¹. У цій ситуації можна дозволити собі таку розкіш, як наявність прогалін у законодавстві, формулювання правових приписів лише на рівні принципів без їх деталізації. Так, класичні конституції формулюють абстрактні вимоги дотримувати: «конституційний порядок, моральний закон, честь особи» (статті 2, 5 Конституції ФРН), «суспільний порядок, свободу, справедливість, рівність» (статті 1, 16 Конституції Іспанії), «добрі нрави» (ст. 22 Конституції Греції), «суспільний добробут» (ст. 22 Конституції Японії), «порядок» і «мораль» (ст. 40 Конституції Ірландії), «діяти добросовісно відповідно до правових норм» (ст. 5 Федеральної Конституції Швейцарської Конфедерації) без закріплення відповідного обов'язку, що не є характерним для нас.

Багатьом зрозуміло, що завдавати шкоду природі — це погано і закріплення прямого обов'язку не діяти певним чином (наприклад, ст. 66 Конституції України) може сприйматися навіть як образа чи недооцінка людини. З іншого боку, сучасна цивілізація не досягла б такого рівня матеріального добробуту і прогресу без експлуатації природних ресурсів, яка далеко не завжди була без шкоди для самої природи. Але наукові і виробничі ризики були вартими цього. Так само стає зрозумілим, що без втручання в природу не вдасться уберегти людство від вимирання, внаслідок хронічної нестачі в окремих регіонах продуктів харчування. Тому встановлення подібного роду обов'язків може бути навіть шкідливим, бо цінність людини, колективів людей, народів є значно вищими за інші блага.

По-друге, і це мабуть найголовніше, це визнання пріоритету громадянського суспільства перед державою, свободи перед обмеженнями і відповідальністю. Як пише В. В. Речицький, громадянське суспільство є домінуючим фактором суспільного прогресу, воно має принципове верховенство перед державою². У передових країнах стає все більш помітним, що люди хочуть жити переважно в царині приватних інтересів, і не завжди ототожнюють своє політичне середовище з державним³. «Логічно, що при цьому громадянське суспільство має відмінні від держави пріоритети», — стверджує науковець. Якщо для держави ними залишаються безпека, стабільність, порядок і захищеність, то для громадянського суспільства пріоритетами стають свободо-

¹ Петрухин И. Л. Человек и власть (в сфере борьбы с преступностью). – М., 1999. – С. 59.

² Речицький В. Политическая активность. Конституционные аспекты. – С. 442.

³ Речицький В. В. Міжнародна конвенція про захист інтелектуальної свободи (проект) / Харківська правозахисна група. – Х., 2001. – С.10.

да, ініціатива, динамізм і спонтанна активність. Таке розмежування пріоритетів має глибокий характер і структурно визначає зміст більшості конституцій¹. Яскравим свідченням є і підхід західного законодавця до регулювання на конституційному рівні обов'язків людини. Візьмемо для прикладу ФРН, де «є усталене поняття безумовної відповідальності держави перед особою. І в Основному Законі, і в іншому законодавстві акцент робиться саме на відповідальності держави. Лише на ній. Що ж стосується відповідальності особи, то прийнято говорити (пануюча юридична та побутова думка) про права і деякі обов'язки людини і громадянина»².

У США ж навіть існує відверто негативне ставлення до різного роду обмежень, у тому числі і обов'язків людини. Бернард Г. Сіган захоплюючись свободою, яка «забезпечує передумову для найбільшого заохочення людського поступу» особливо яскраво (і це відображає загальну позицію багатьох. — Л. Л.), це показав у праці «Створення Конституції для народу чи Республіки, які здобули свободу». Аналізуючи окремі положення Конституції Болгарії 1991 р., він писав: «Мабуть **найнебезпечніші для свобод** положення містяться у статті 57: 1) основні права громадян є непорушними; 2) цими правами не може бути **зловжито**, і вони не можуть використовуватися на шкоду правам і законним інтересам інших осіб. Ці положення надають істотну підтримку тим, хто шукає можливості обмежити здійснення окремих свобод. Слова «зловживати», «шкода», «законні інтереси» дуже далекі від уявлення про те, що **свободи особи мають перебувати під абсолютним захистом**, якщо тільки держава не має справді істотного виправдання їх обмеження. Наведені положення можуть не дати судові змоги гарантувати здійснення певної діяльності, якщо ця діяльність вважатиметься несприятливою для певних кіл у суспільстві чи громад. І, здебільшого, саме такого результату можна чекати, коли люди звертатимуться по захист своїх прав»³. У реальному житті існує конкуренція інтересів приватних осіб, і завжди залишатимуться люди, чи їх об'єднання, які будуть незадоволені своїм становищем і тоді вони можуть апелювати до суду за захистом своїх «законних» інтересів, яким начебто завдано шкоди людьми більш ініціативними, сміливими,

¹ Речицкий В. Политическая активность. Конституционные аспекты. – С. 90.

² Соколов А. И. Правовое государство: от идеи до материализации. – Калининград, 2002. – С.179.

³ Бернард Г. Сіган. Створення Конституції для народу чи республіки, які здобули свободу. – С. 39.

вдачливими, талановитими. У цьому сенсі, наприклад, не зовсім вдаюю є ст. 68 Конституції України, яка встановлює обов'язок не посягати на права і свободи інших людей, на відміну, наприклад, від встановлення обов'язку поважати права і свободи інших людей. До речі, ст. 1 Загальної декларації зобов'язує людей ставитися один до одного в дусі братерства, тобто саме поважати. Так само, як і ст. 29 Декларації.

Зрештою, такі наукові погляди, як і практика конституційного встановлення обмежень і обов'язків людини, сформувалися під дією доктрини лібералізму, яка «є переважаючою ідеологією в західному політичному мисленні»¹ вже майже два останні століття. Для «класичного» лібералізму найважливішою ліберальною цінністю є свобода, яку розуміють як відсутність зовнішнього втручання в індивідуальну діяльність. Звичайно, як пише Джон Кекес, свобода має бути обмеженою, щоб свобода діяльності однієї особи не зіштовхувалась з такою ж свободою іншої особи. Класична ліберальна відповідь на питання, як ці межі можна обґрунтовано визначити, впливає з розуміння самої свободи: виправдані тільки такі обмеження індивідуальних дій, що захищають можливість всіх осіб вільно займатися діяльністю. Роль уряду полягає в тому, щоб робити все необхідне для забезпечення найширшої приватної сфери, у межах якої індивіди залишаються вільними влаштовувати своє життя так, як вони хочуть². З точки зору ліберала, як писав один із найяскравіших представників класичного лібералізму ХХ ст. австрійський філософ і політичний мислитель Людвіг фон Мізес, завдання держави полягає єдино і виключно у забезпеченні захисту життя, здоров'я, свободи і приватної власності від насильницьких зазіхань. Усе, що йде далі цього, є злом. Уряд, який замість виконання свого завдання, намагатиметься заходити так далеко, що створить загрозу особистій безпеці, життю і здоров'ю особи, її свободі і власності, буде, звісно, вкрай поганим³.

Для громадянського суспільства, яке утвердилося в країнах Заходу і США, свобода є фундаментальною і однією з найцінніших категорій. Звичайно, вони визнають обов'язки і обмеження, **але лише заради гарантування самої свободи**, а не для того, щоби свободу, яка сама є цінністю, поставити на службу іншим цінностям, хай це буде і загальне право, загальний інтерес. Останнє є характерним для тоталі-

¹ Майкл Фрі ден. Родина лібералізмів: морфологічний аналіз // Лібералізм. Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2002. – С. 84.

² Кекес Дж. Зasadничі цінності лібералізму // Лібералізм. Антологія. – С. 118.

³ Там само. – С. 10.

тарних країн, зокрема, африканських, комуністичних. Поняття загального обов'язку перед суспільством і державою, без чітко виражених законодавчих меж сформульовано в Африканській хартії прав людини і народів від 26 червня 1981 р., де йдеться про обов'язки громадян діяти в інтересах суспільства чи якихось окремих спільностей, служити своїй нації, докладати для цього всіх інтелектуальних і фізичних здібностей, зберігати і охороняти африканську солідарність, працювати з повною віддачею в інтересах суспільства, сприяти зміцненню моральних засад суспільства. Схожі обов'язки містилися і в радянських конституціях, наприклад, оберігати інтереси Радянської держави, сприяти зміцненню її могутності і авторитету, у конституціях інших соціалістичних держав. Показовими й досі залишаються обов'язки громадян, встановлені все ще чинною Конституцією Кореїської Народно-демократичної Республіки 1972 р.: «Громадяни зобов'язані високо нести дух колективізму» (ч. 1 ст. 68); «Громадяни зобов'язані поважати колектив і організацію, створювати революційну атмосферу самовідданої боротьби по захисту інтересів суспільства і народу, інтересів Вітчизни і революції» (ч. 2 ст. 68); «Громадяни зобов'язані підвищувати революційну пильність щодо підступів імперіалістів і всіх мастей ворожих елементів, що виступають проти соціалістичного устрою нашої країни, суворо дотримуватись державних таємниць» (ст. 71).

Таким чином, у громадянському суспільстві, з пріоритетами спонтанної активності, ініціативності, креативності (творчості), динамізму, будь-які обов'язки чи обмеження сприймаються здебільшого негативно, як такі, що стають на заваді розкриттю творчих здібностей людини, зазіхають на її свободу. Для держави ж (і особливо неправової чи такої, яка лише стала на правовий шлях розвитку) пріоритетами завжди залишаються **стабільність, безпека, порядок і захищеність**, які досягаються в тому числі і за рахунок покладення на громадян конституційних обов'язків (включно із заборонами).

По-третє, при юридичному визначенні обов'язків людини та інших обмежень у західній правовій традиції взято на озброєння **принцип пропорційності** (замінниками цього терміна є адекватність, розмірність, обґрунтованість), згідно з яким органи влади не можуть накладати на громадян обов'язки, які б перевищували встановлені межі необхідності, що впливають з публічного інтересу¹. Це означає також, що існує розумне співвідношення між цілями і засобами їх досягнен-

¹ Докладніше див.: *Погребняк С. П.* Основоположні принципи права (змістова характеристика): Монографія. – Х., 2008. – С. 192–204.

ня; що вибрані розумні засоби, які мають забезпечити досягнення мети; що збитки тих, інтереси кого зачіпаються, мають бути пропорційними отриманому в публічних інтересах позитивному результату. Можна лише пишатися розробниками першої української Конституції Пилипа Орлика 1710 р., в якій можна було побачити «щось схоже на принцип пропорційності»¹: «Подібно до того, як Ясновельможному Гетьману з обов'язку його уряду належить керувати й наглядати за порядком щодо всього Війська Запорозького, так саме він повинен пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покласти надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог, бо підштовхувані ними (люди), залишивши свої домівки, відходять, як правило, до чужих країв за межі рідної землі, аби полегшити подібні тягарі і шукати життя кращого, спокійнішого і легшого». Отже, такі «надмірні тягарі, утиски і надмірні вимоги», про що йдеться в українській конституції, можна назвати непропорційними обмеженнями щодо реалізації основних прав і свобод. Подібні приписи є вельми актуальними і цінними на сучасному етапі розвитку Української держави і особливо у світлі недосконалого податкового законодавства.

Підводячи попередні підсумки, слід акцентувати на різному сприйнятті юридичних обов'язків у країнах правових, демократичних і таких, що не уповні відповідають подібним характеристикам, тобто неправових. Тому навряд чи матиме успіх, авторитет і сягне такого рівня визнання розроблений за ініціативою ЮНЕСКО у 1998 р. у Венеції проект Декларації обов'язків і відповідальності особи, який переданий на ратифікацію в ООН. Він є досить об'ємним, складається із вступу, 12 глав і 41 статті. Головна мета Декларації полягає в тому, щоб розкрити пріоритетне значення виконання всіма своїми обов'язків і відповідальності як важливого засобу забезпечення прав і свобод людини. Втім, такий підхід розходитиметься з індивідуалістичним світосприйняттям, загальнодозвільним принципом правового регулювання, образом вільної людини. Тим паче, що в його преамбулі розробники прийняття Декларації обумовили брутальним поширенням серед мас неповаги і порушення прав людини². Очевидно, що цим страждають суспільства і держави саме недемократичні, неправові.

¹ Шевчук С. Значення загальноправового принципу пропорційності для визначення конституційності законодавчих обмежень щодо реалізації конституційних прав і свобод (зарубіжний досвід) // Вісн. Акад. прав. наук України. – № 1 (20). – С. 74.

² www.cdp-hrc.uottawa.ca / publicant / Valencia / valenc 1. html

Цікавим у світлі викладеного вище, на наш погляд, буде аналіз конституційної регламентації основних обов'язків людини і громадянина в Україні. Як писав Іван Павло II, коли після падіння тоталітарних режимів спільноти почулися вільними, майже одночасно виникла ще одна засаднича проблема — проблема використання свободи¹. Як слушно зауважує Б. Г. Сіган, ті, хто розробляє проекти нових конституцій для країн, що перебували під комуністичним пануванням, стикаються з подвійною проблемою: необхідно забезпечити міцне та ефективне державне керування, водночас якнайбільше захищаючи індивідуальну свободу². «У становленні конституціоналізму найбільш складне — це відмова від пріоритетів держави стосовно інтересів особи, що насаджувалось протягом всіх років радянської влади, — зазначає Ю. М. Тодика. Однак останніми роками дістає розвитку інша крайність: проголошується безумовний пріоритет інтересів особи над інтересами суспільства. В умовах падіння моральності, важкого економічного стану це може призвести до руйнування цілісності соціуму і конфліктів. Становлення в Україні конституціоналізму значною мірою буде залежати від того, чи буде додержана міра між інтересами і потребами особи і суспільства»³. З цим важко не погодитись.

За чинною Конституцією України спостерігається відчутне зменшення кількості конституційних обов'язків людини і громадянина у порівнянні з радянським періодом, проте їх кількість дещо більша, ніж у країнах, на які ми орієнтуємося. Звичайно, було враховано кризовий стан українського суспільства і держави на момент прийняття Основного Закону України, і законодавець намагався за допомогою конституційних обов'язків поновити втрачені зв'язки держави і людини, дещо запобігти проявам індивідуалізму в його крайніх виявах (егоїзму). Що власне і пояснює закріплення обов'язків у більшій кількості, ніж у країнах правових. Чого вартий лише обов'язок шанувати державні символи України, який очевидно був спрямований на захист державних символів за відсутності традицій шанобливого до них ставлення з боку значної частини громадян України. У США ж дозволяється навіть репресивне поводження з державними символами, якщо за їх допомогою виражається ставлення до офіційної публічної

¹ Іван Павло II. Пам'ять та ідентичність. Бесіди на злами століть / Перекл. з італ. Мар'яни Прокопович. – Львів, 2005. – С. 47.

² Бернар Г. Сіган. Створення конституції для народу чи Республіки, які здобули свободу / Пер. з англ. П. Малахова та С. Драчука. – К., 1993. – С. 42.

³ Тодика Ю. Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука и учебная дисциплина: Учеб. пособие. – Харьков, 1998. – С. 237.

влади. Так, Верховний суд США визнав неконституційним притягнення особи до відповідальності за публічне спалення національного прапора, як реакцію на політику офіційної влади, інтерпретувавши такі дії як засіб вираження своїх поглядів і переконань. А згідно зі ст. 1 Білля про права 1789 р. Конгрес не може ухвалювати законів, які б обмежували свободу слова, друку, вираження думок, віросповідання, зборів та петицій¹. В Україні ж передбачена кримінальна відповідальність за публічний глум над державними символами (ст. 338 КК).

За Конституцією України громадяни зобов'язані не завдавати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані такими діями збитки, що також є характерним для конституцій більшості пострадянських країн — і це можна розцінювати як «власний винахід». На це вже зверталася увага.

Загалом же, індивідуалістична (західна) концепція прав і свобод людини з безумовним пріоритетом прав людини перед обов'язками, яку з перемінним успіхом намагаються впровадити в Україні через невисоку правову і загальну культуру, відсутність традицій законослухняності призвела до певної втрати зв'язку держави і людини, проявів всездозволеності, беззаконня, анархічності у поведінці багатьох громадян України. Тому на сучасному етапі ми висунули тезу про допустимість удосконалення існуючої системи конституційних обов'язків², приведення їх у більш гармонійне поєднання з правами, і це слід розглядати як створення правової бази для зміцнення режиму законності, поновлення втраченого зв'язку держави і людини, локалізації проявів егоїзму з негативним відтінком. Тому в даному разі проєкт Декларації обов'язків і відповідальності 1998 р. особи може стати в нагоді, щоправда, лише концептуально³.

Ми пропонуємо розглядати як конституційний обов'язок здійснення функцій присяжного і народного засідателя, який виховуватиме громадян України в дусі законослухняності, поновлюватиме втрачені зв'язки з державою, долатиме індивідуальний егоїзм. Дуже вдало зна-

¹ Див.: Свобода слова. Рішення Верховного Суду США: Пер. з англ. / Рід ред. Морін Гаррісон та Стіва Гілберта. – К., 2004. – С. 133–155.

² Своє бачення на цю проблему вже висловили: *Речицький В.* До стратегії розвитку Української конституції // Стратегічні пріоритети: наук.-аналіт. щокварт. зб. (Спец. вип.: «Конституційний процес в Україні»). – 2008. – № 2(7). – С. 162–165; *Рабинович П.* Права людини і громадянина в Україні: конституційна перспектива // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2008. – № 3(54). – С. 8–9.

³ Див.: *Летнянчин Л. І.* Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики: Монографія. – Х., 2006. – С. 116–119.

чення участі громадян як присяжних змалював ще 1835 р. відомий французький соціолог Алексіс де Токвіль у творі «Про демократію в Америці», в якому він писав: «Суд присяжних навчає кожну людину відповідати за свої дії, а без цієї мужньої позиції неможливо виховати політичну порядність.

Він приголубить кожного громадянина чимось на взірць судової влади, переконає всіх, що в них є певний обов'язок щодо суспільства, що вони беруть участь в його управлінні. Змушуючи людей займатися не тільки власними справами, суд присяжних протистоїть індивідуальному егоїзму, згубному для суспільства.

Суд присяжних дивовижно розвиває незалежність міркувань і збільшує природні знання народу. Саме в цьому й полягає його найкорисніший вплив. Його можна розглядати як безкоштовну й завше відкриту школу, в якій кожен присяжний вчиться користуватися своїми правами і щоденно спілкується з найосвіченішими та розумово найрозвиненішими представниками найвищих класів. Там він на практиці засвоює закони, які стають доступними його розумінню завдяки зусиллям адвокатів, думці судді й навіть пристрастям сторін... Практичний розум і політичний здоровий глузд американців пояснюється переважно тим, що в них уже впродовж тривалого часу цивільні справи розглядаються судом присяжних»¹. У цьому сенсі цінним і корисним може стати також встановлення обов'язку брати участь у виборах і референдумах.

На встановлення певної гармонії свободи і відповідальності, прав і обов'язків спрямовані і обов'язки, що закріплені опосередковано, в непрямій формі, які «вчитуються» з Конституції України: обов'язок по забезпеченню економічної та інформаційної безпеки (ст. 17), обов'язок знати свої права і обов'язки (ч. 2 ст. 68).

На сучасному етапі розвитку української державності обов'язки людини, закріплені на конституційному рівні (а Конституцію, мабуть, читав кожен громадянин України чи встигне прочитати, вона має стати Біблією, настільною книгою), повинні стати своєрідними дороговказами у поведінці людини: їх незначна кількість призводить до втрати орієнтирів, певної хаотичності у поведінці, проявів беззаконня, всюдозволеності, зловживання. Втім, таких дороговказів не повинно бути занадто багато, оскільки вони здатні завести людину і суспільство у безвихідь. Як показав досвід радянського періоду, надмірна заурегульованість поведінки призвела до втрати ініціативності, соціальної

¹ Токвіль А. де. Про демократію в Америці. – С. 334.

активності, підприємливості, зростила споживацькі настрої, що ми відчуваємо й досі. Тому повинен бути певний баланс між правами і обов'язками, з пріоритетом прав, що припускає навіть незначне збільшення їх кількості.

У проєкті нової Конституції України необхідно врахувати всебічний характер зв'язку особи — колективу — держави — суспільства. Тому одним із положень Конституції могла б стати теза про те, що суспільство, держава, різні колективи, до яких належить людина, виявляють піклування про всебічний розвиток особи, але й особа повинна робити свій внесок у розвиток суспільства, держави, колективу, в якому вона розвивається, відповідно до наявних у неї можливостей.